

**ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻ ՀԱՅ ԵՎ ՀՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱՋՆՁՄԱՆ
ՄՊԱՌՆԱԼԻՔԻ ԺԽՏՄԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ (1922 Թ. ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ)**

Մարդկային հասարակությանը բնորոշ է սոցիալ-հոգեբանական մի օրինաչափություն, որը չի շրջանցում թե՛ անհատին և թե՛ մարդկանց խմբին. հանգամանքների բերումով և տարբեր իրադրություններում այն արթնացնում է մարդու հոգու խորքում նիրհող բարբարոսական գրգռները: Այս երևույթը հոգեբանության մեջ հայտնի է հոգեբանական նահանջ (ռեգրեսիա) անվամբ: Մարդկանց խմբերի վրա առավել ակտիվ դրսևորումներ ունի ֆիլոգենետիկ (Եվոյուցիոն) նահանջը, որի էությունն այս կամ այն չափով քաղաքակիրթ մարդու կամ մարդկանց խմբի հոգևոր վերադարձն է դեպի նախնադարյան հոտի մակարդակ¹: Այս երևույթն ի հայտ է գալիս հատկապես զանգվածային ագրեսիայի պայմաններում, որի ամենացայտուն դրսևորումը ցեղասպանությունն է:

Փաստորեն ագրեսորը (տվյալ պարագայում՝ դահիճը), ի կատար անելով իրեն վիճակված աշխատանքը, կամա թե ակամա դառնում է մարդու դեմ ուղղված հանցագործության կատարածուն, մասնակիցը և մեղսակիցը, այն է՝ հանուն պետության շահի, ավարտին է հասցնում ստանձնած հանձնարարականը: Մինչդեռ, ինչպես նշում է հոգեբան Կ. Նալչաջյանը, մարդն իր ագրեսիվ վարքագծին արդարացումներ տալու ներքին պահանջ է զգում, որը և բավարարվում է զոհի վարկաբեկմամբ: Այս մեխանիզմը մեծապես օգնում է ագրեսորին՝ ապագա զոհին անմարդկային հատկանիշներ և վտանգավոր դիտավորություններ վերագրելու հարցում: Համանման հատկանիշները վերագրվում են նաև մարդկանց խմբին, երբ զոհի վարկաբեկման հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է դառնում համահարթեցում, այն է՝ բոլորը՝ տղամարդ թե՛ ծերունի, կին թե՛ երեխա, առանց խտրության՝ արժանի են միևնույն վերաբերմունքին²:

Քրիստոնյաներին ոչնչացնելն օրինաչափ դարձնելու նպատակով հորինված և հարմարեցված արդարացումների լավագույն օրինակներից է Հայոց ցեղասպանությունը ծրագրած և իրականացրած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության՝ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թա-

¹ Տե՛ս **Նալչաջյան Կ.**, Ցեղասպանությունը՝ որպես հոգեբանական ֆենոմեն, Հայոց Մեծ եղեռն-90, հոդվածների ժողովածու, Պատասխանատու խմբագիր՝ Արամ Միմոնյան, Երևան, 2005, էջ 339:

² Նույն տեղում, էջ 341-342:

լեաթի նախագահությամբ 1915 թ. անցկացված գաղտնի խորհրդակցության ընթացքում կենտրոնական կոմիտեի անդամներից մեկի՝ դիվանապահ, բժիշկ Նազրմի հետևյալ հայտարարությունը. «Վայրագութիւնը բնութեան օրէնքն է, հարցը ասոր ընդունելի կամ մերժելի ըլլալը տրամաբանելու մէջն է: Ամբողջ կենդանիները, նոյնիսկ բոյսերը զիրար ուտելով, զիրար ջնջելով չեն սնանիր, ուրեմն ասոնց զիրար ուտելն եւ զիրար ջնջելը արգիլեցէք. Բայց վայրագութիւն է կրնա՞նք ըսել»¹:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Կաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար, պատգամավոր, կրոնական գործիչ Հասան Ֆեհմին նույն խորհրդակցության ժամանակ հայտարարում է, որ այն ամենը, ինչը վնասակար է, պետք է կործանվի²:

Հետաքրքիր է Հ. Պողոսյանի դիտողությունը. «Բնութեան մէջ ոչինչ կալ յեղակարծ, հոգեկան աշխարհի մէջ ոչինչ յանկարծակի տեղի կ'ունենայ: Ամեն արդիւնք պատճառ մը, եւ ամեն հոգեկան երեւոյթ հոգեկան նախագործողութիւն մը կ'ենթադրէ... Թշնամին ջարդերէ ու տեղափոխութիւններէ առաջ կ'սկսի իր ներքին թշնամութեան եւ չարամտութեան նշանները ցոյց տալ: Նախ կեղրոնը իր մէջ դիւային ծրագիրներ կը դարբնէ եւ յետոյ զայն գործադրելու համար երկրին ամեն կողմը եւ կամ մասնաւոր կեղրոններ գտնուող պաշտօնեաներու, խաֆիյէներու, կրօնամոլ մօլլաներու եւ կարելոր ու ազդեցիկ պէլերու եւ անձնաւորութիւններու կը դիմէ: Այս վերջիններն ալ իրենց կարգին կանխամտածուած այս դիւային ծրագիրները յարմար միջոցաւ մը իրենց մարդոց կը պարզեն, անոնց միտքը կը թունաւորեն, որպէս զի որոշեալ օրուան համար խուժանային միտքը կազմ ու պատրաստ ըլլայ... Ջարդերէն առաջ պատահող շփոթութիւնները, վրդովմունքն ու յուզումներն են, որ ամբողջ ժողովուրդը ոչխարային հոգեբանութեան մը, խուժանային վիճակի մը կ'ենթարկեն: Անոնց կապարային ծանրութեան տակ ամբողջ ժողովուրդը կը հիւծի, կը ճնշուի, մինչեւ որ տիրական ձայն մը, ցեղային հոգի մը, այդ ճնշուած յուզումներուն ազատ ելք մը տայ»³:

Փաստորեն, ըստ նրա՝ ցեղասպանության կազմակերպիչները ստեղծում են որոշակի մթնոլորտ այն հնարավորինս դյուրին իրականացնելու նպատակով: Այսպես. մշակվում է գործողությունների որոշակի ծրագիր, որը նպատակաուղղված է թե՛ ցեղասպանության զոհերի և թե՛ այն իրականացնողների հոգեբանության՝ համապատասխանաբար ընդարմացմանն ու խեղաթյուրմանը:

Մահվան դատապարտված մարդկանց խումբը հնազանդ և կառավարելի դարձնելու նպատակով ցեղասպանության կազմակերպիչները փաստորեն

¹ Հղումը ըստ՝ **Մելվան Զատէ Բիֆաթ**, Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծայքերը եւ իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները, Պէրոյթ, 1968, էջ 98:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100:

³ **Պողոսեան Յ.**, Հայ ցեղը եւ հալածանքները հոգեբանութեան լոյսին տակ, Երևան, 1919, էջ 25-27:

ստեղծում են հոգեբանական այնպիսի մթնոլորտ, որը նրա մեջ փրկության ինչ-որ միջոց ունենալու հավատ է սերմանում: Ըստ այդմ՝ արդեն գոհի կարգավիճակ ստանձնած ժողովուրդը կամ մարդկանց խումբը հոգեբանորեն կախման մեջ է ընկնում դահճից: Հետևաբար, այդպիսի պայմանները հարկադրում են նրանց ծանրութեթև անել իրենց վարքագիծն ու պահվածքը և լինել ավելի հնազանդ¹: Ամերիկյան հոգեբան Սթեյնլի Միլգրամը մի փորձ է կատարել և այն համեմատել ցեղասպանության հետ²: Նա հանգել է միակ հնարավոր եզրակացության, ըստ որի՝ շարքային մարդիկ, այս կամ այն հանձնարարությունը կատարելիս չունենալով որևէ թշնամական մտադրություն, կարող են դառնալ կործանարար գործողությունների կատարածուներ նույնիսկ այն դեպքում, երբ գիտակցում են դրանց կործանարար բնույթը, անհամապատասխանությունը բարոյականության չափանիշներին, սակայն անում են այն, ինչն իրենց պարտադրված է³:

¹ **Փանոսյան Վ.**, Ցեղասպանության հոգեբանությունը. Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, հ. 10-11, Երևան, 2005, էջ 252:

² 1960-ական թվականներին Ս. Միլգրամը կատարել է հետևյալ փորձը. նա նախօրոք տարբեր սենյակներում առանձնացրել է երկու հոգու: Նրանցից առաջինը պետք է ժամանակ առ ժամանակ հատուկ սարքավորումների՝ էլեկտրական հարվածի միջոցով ազդեր երկրորդի հիշողության կենտրոնի վրա: Իրականում հոգեբանական այդ փորձի նպատակն էր որոշել առաջինի՝ էլեկտրական հարվածներ հասցնելու ունակության պատրաստակամությունը: Որքան ավելի էր առաջին սենյակում գտնվողը մեծացնում էլեկտրական հարվածների ուժգնությունը, այնքան ավելի էր լարվում երկրորդի հոգեբանական կոնֆլիկտային իրավիճակը: Ընդ որում, երկրորդի տառապանքները ստիպում էին առաջինին դադարեցնել այդ ամենը, և ամեն անգամ, երբ նա հապաղում էր հարված հասցնել, նրա «վերադասար» հարկադրում էր այդ անել: Առաջինին մնում էր ընտրություն կատարել. ենթարկվել «վերադասին» և շարունակել հարվածները կամ հնազանդվել ներքին ձայնին՝ խղճին: Երբ նա ընտրում է երկրորդ տարբերակը, նրա և «վերադասի» միջև տեղի է ունենում խզում: Այս փորձը կատարվել է քառասուն անձանց հետ, որոնցից քսանհինգը շարունակել են չորս հարյուր հիսուն վոլտ հզորությամբ էլեկտրական հարվածներ տեղալ: Փորձերի արդյունքներից Միլգրամը հանգել է հետևյալ եզրակացության. «Ցանկացած ուժի կամ հարկադրանքի դեպքում անհնազանդությունը նվազում է»: Վերոհիշյալ փորձի և ցեղասպանության միջև գուցե անցկացնելու նպատակով Ս. Միլգրամը փորձի մասնակիցներից առաջինին փոխարինել է զինվորով, որը ենթարկվում էր իր վերադասի կարգադրությանը: Սկզբում զինվորի առջև դրված պահանջի մեջ արտասովոր ոչինչ չկար, որը կապ ունենար հրամանը կատարող զինվորի բարոյական սկզբունքների հետ: Վերադասի հետագա հրամանների հետևանքով զինվորի՝ առաջին հայացքից սովորական թվացող գործողությունները դառնում էին անմարդկային: Զինվորը սկսում է գիտակցել, որ անհրաժեշտ է սահմանափակվել, սակայն չի կողմնորոշվում սահմանեզրի ընտրության հարցում: Երբ նրան տրվում են նոր հրամաններ, նա խուճապի է մատնվում, քանի որ բարոյական տեսակետից վերջին հրամաններն առաջինների համեմատությամբ թվում էին անիրագործելի: Այսպիսով, ակնհայտ է դառնում է, որ զինվորը հայտնվել է ծուղակի մեջ, քանի որ սկզբնական կարգադրությունները շատ սովորական բնույթ ունեին, սակայն նա չէր կարող հրաժարվել հետագա գործողություններից, քանի որ հարկադրված էր ենթարկվել իր «վերադասին» (**Փանոսյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 250):

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 250- 251:

Անկախ այն բանից՝ հանցագործներն անմեղ մարդկանց կյանքն են խլում, թե՞ ոչ, նրանք հիմնականում շարքային մարդիկ են, սակայն մարդիկ, որոնք այդ հանցանքը կատարելու պարտավորություն են զգում, այսինքն՝ իրենց կարծիքով կատարում են կյանքում իրենց վերագրված սոցիալական դերը¹:

«Բննապաշտպանական բնա՞գր», թե՞ իրողությունների խեղաթյուրված ընկալում

1922 թ. սեպտեմբերին Չմյուռնիայում քրիստոնյա բնակչության ոչնչացման հանցավոր ծրագիրը մշակելիս, որպես իրենց գործողությունների ապահովման և ավարտին հասցնելու երաշխիք, քեմալականները շահարկել են հոգեբանական տարբեր գործոններ, որոնցից թերևս ամենապարզունակը քրիստոնյա բնակչությանը հանկարծակիի բերելն էր: Այսինքն՝ քաղաքի քրիստոնյա բնակչությունը լայն առումով չպետք է հավատ ընծայեր առաջիկա կոտորածի սպառնալիքին և առավել ևս ցանկություն դրսևորեր մասնակցելու արագորեն ծավալվող հանցագործությունների խոչընդոտմանը:

Սույն հողվածում քննարկվում է կանխամտածված ոճրագործության առնչությամբ Չմյուռնիայի հայ և հույն քրիստոնյա բնակչության դիրքորոշման հիմնախնդիրը: Պարզաբանենք. բացառելով իրենց ոչնչացման հնարավորության հավանականությունը՝ քաղաքի հայ և հույն քրիստոնյա բնակիչներն իրականում «ազատ են արձակել» ոճրագործի ձեռքերը և դյուրին դարձրել նախապես ծրագրված գործողությունների անարգելի կատար ածումը:

Չմյուռնիայի հայերն ու հույներն անտեսում էին իրենց բնաջնջմանը վերաբերող բոլոր նախազգուշացումները, դրանք համարում ստահող տեղեկություններ և ապավինում քաղաքում տեղակայված եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչների համոզիչ հորդորներին, ըստ որոնց՝ վախենալու կարիքը չկար, կոտորած չէր կարող տեղի ունենալ, քանի որ բոլոր քրիստոնյաներն իբր պաշտպանված էին և այլն: Այս առնչությամբ խիստ հատկանշական է զմյուռնիաբնակ հայերի առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանի՝ 1922 թ. նոյեմբերի 23-ին Աթենքում գրած համառոտ տեղեկագիրը, որում նա նշում է. «Վտանգին լրջությեան առջեւ խորհրդակցութիւններ ունեցանք Չմիւռնիոյ մետրապոլիտ Գեր. Խրիստոսթոմոս սրբազանի* հետ եւ որոշեցինք սեպտեմբեր 2 շաբաթ օր ստիպողաբար դիմում կատարել Հէլլէն բարձր Քոմիսէր եւ Չմիւռնիոյ կառավարիչ պ. Սթերիաստիսի, դժբախտաբար, կառավարիչը մեզ չընդունեց՝ առարկելով, թէ նախապէս ժամադրութիւն

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 251:

* Խոսքը վերաբերում է 1910-1914 թթ. և 1919-1922 թթ. Չմյուռնիայի ուղղափառ հույների միտրոպոլիտ (արքեպիսկոպոս), Նորին սրբազնություն Խրիստոստոմոսին (1867-1922), որին քեմալականները սարսափելի խոշտանգումների ենթարկելով սպանել են:

չէինք խնդրած. յաջորդ օր՝ կիրակի, մասնաւոր ժամադրութեամբ յոյն, հայ եւ բողոքական եկեղեցեաց պետեր ներկայացանք պ. Սթերիատիսի, որ կացութեան ամենաձանր կերպով վտանգուած ըլլալը յայտնեց եւ ազատ թողուց օտար հիւպատոսներու մօտ մեր ընելիք դիմումներուն մէջ: Քրիստոնէայ հոգեւոր պետերուն հիւպատոսներու մօտ ըրած դիմումը մեր հասարակութեան մէջ եւս վատահոռութիւն ներշնչեց, որ անգղիական, ամերիկեան, ֆրանսական եւ իտալական միջամտութիւն մը կամ պաշտպանութիւն մը ահաւոր աղէտի մը առաջքը պիտի կրնայ առնել եւ այս թեզը միշտ առաջ կը տարուէր, ու այդ մասին շատ կը խօսուէր: Մեր դիմումին հետեւանքով ամերիկեան հիւպատոսը հաւաստեց, որ ինք թէ՛ Ամերիկա եւ թէ՛ Պոլիս կարելորդ հեռագրած է եւ տակաւին պատասխան չէ ստացած. այսուամենայնիւ, կրկին դիմումներ կատարելէ չպիտի դադրէր՝ կացութեան ծանրութիւնը նկատի ունենալով: Ֆրանսական հիւպատոսին մոտ մեր ըրած դիմումին առթիւ հիւպատոսը յանձնարարեց չվախնալ եւ հաւաստեց, որ թէ իսկ շփոթութիւններ ալ պատահին, ջարդ չէր կրնար ըլլալ, եւ թէ ֆրանսական զինուորներու ժամանումը օրէ օր կը սպասուէր Իզմիրի քրիստոնէից պաշտպանութեան համար: Իտալական հիւպատոսը նոյնպէս սոյն հաւաստիքներով ուզեց մեզ հանդարտեցնել եւ աւելցնել, թէ 15.000 իզմիրաբնակ իտալահպատակները պաշտպանել պարտաւորուած ըլլալով ինքնին պաշտպանած պիտի ըլլար բոլոր քրիստոնէաները, քանի որ իր հպատակները գրեթէ բոլոր թաղերուն մէջ բնակութիւն հաստատած էին... Քաջալերական խօսքերը բաւական եղան, որ ես զգուշանայի իմ ժողովուրդիս ընելէ կացութեան մասին այնպիսի աննպաստ յայտնութիւններ, որոնք զինքը սարսափի կրնային մատնել եւ յառաջ բերել վտանգավոր խուճապ մը»¹:

Հայտնի է, որ Զմյուռնիայի ինքնապաշտպանության մարտիկներ Բ. Ջամբազյանը և Հ. Մելքոնյանը, մտնելով «Արևելյան մամուլ» օրաթերթի* տպարան, հայտարարում են կոտորածի անխուսափելիության մասին և որպէս փրկության լավագույն միջոց առաջարկում ժողովրդին տեղափոխել մոտակա կղզիներ²: Մինչդեռ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանը հորդորում է խուճապի չմատնվել և վստահաբար հայտարարում, որ քաղաքի քրիստոնյաներն անհանգստանալու կարիք չունեն, քանի որ լավ հարաբերություններ ունենալով մուֆթիի հետ՝ ինքը տեսակցել է նրան և հավաստիացել, որ նրանց կյանքին որևէ վտանգ չի սպառնում³: Այս առնչությամբ Բ. Ջամբազյանը գրում է. «Ժողովուրդին մէջ աղմուկ, իրարանցում մը տեղի ունեցաւ: Եկան, հրեցին, հրմշտեցին զիս վար առին ու սկսան ծեծել... Այդ ատեն Հայ-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 748, էջ 1-2:

* Գրական-քաղաքական պարբերական: Հրատարակվել է Զմյուռնիայում 1871-1909 և 1919-1922 թթ.: 1871-1893 թթ.՝ ամսագիր, 1894-1902 թթ.՝ կիսամյա հանդես, 1903-1909 թթ.՝ շաբաթաթերթ, 1919-1922 թթ.՝ օրաթերթ:

² Տե՛ս **Ճամբազեան Բ.**, Պատանի կեանքի մը պատմութիւնը, Անթիլիաս, 1960, էջ 42:

³ Նույն տեղում:

նոցի* կողմէն ռուսք մը պայթեցաւ: Բակին մէջ մարդ չմնաց: Ամէն մարդ ծակ մը գտաւ մտնելու: Մէջտեղ մնացինք զինուածներս, որոնք քիչ ետք պիտի դառնային ազատարարները վեց հազար հոգիի»¹:

Հետաքրքրական է, որ Բ. Ջամբազյանը, որը 1909 թ. Ադանայի կոտորածի ժամանակ եղել է ընդամենը վեց տարեկան, իսկ պատանեկության տարիներին դարձել քրիստոնյաների նկատմամբ թուրքական ցեղասպան քաղաքականության ակնատեսը, քաջ գիտակցում էր, որ զմյուռնիաբնակ քրիստոնյաների ապրելու իրավունքը ոտնահարված էր, իսկ թուրքական վարչակարգը դաժանորեն իրականացնելու էր նրանց ոչնչացման ծրագիրը:

Զմյուռնիայի հայերն ու հույները, սակայն, որքան տարօրինակ թվա, համակվեցին այն համոզմամբ, թե իրենց կյանքին վտանգ չի սպառնում, քանի որ գտնվում էին, ինչպես իրենց էր թվում, օտարերկրյա ներկայացուցչությունների «հուսալի» հովանու ներքո և միամտաբար հավատում էին, որ թուրքերը հերթական անգամ վայրագություններ չեն իրականացնի: Այդ մասին վկայում է զմյուռնիահայ վերապրողներից Ռոզ Բերբերյան-Կաչոյանը. «Եղբայրս ասաց, որ պետք է հեռանանք քաղաքից, սակայն ծնողներս առարկեցին՝ ասելով, թե ինչ կարող է պատահել, երբ բոլոր ռազմանավերը հսկում են նավահանգիստը: Ոչինչ չի կարող պատահել այդքան շատ վկաների ներկայությամբ»²:

Մեկ այլ վերապրողի՝ ծնունդով Կեսարիայի Թալաս գյուղից Տիգրանուհի Արթինյանին (1911-2001), որը չորս տարեկանում կորցրել էր հորը և մոր հետ բնակություն հաստատել Զմյուռնիայում, վիճակվել է այստեղ դառնալ քեմալականների վայրագությունների ականատեսը: Նա բարեբախտաբար փրկվել է և ամերիկյան նավերից մեկի օգնությամբ ապաստանել Եգիպտոսում³: Հետագայում նա իր հուշերում վկայում է. «Միամիտները լավատես են. Չէ, ճանրմ, համաձայնականներու (Անտանտի – Թ. Մ.) նաւերը Իզմիրի առջեւ շարուած են, չեն թողուր որ բան մը պատահի... Արդէն կը լսուին փողոցը խուճապահար վագոններու ձայներ ու քիչ ետք ձիերու սմբակներու դոփիւնը սալաքարերուն վրայ: Մուսթաֆա Քեմալի կանոնավոր բանակն է, որ կ'անցնի մեր սրտերուն վրայէն: Չէմ գիտեր, թէ մեծերը ինչ կը խորհէին, բայց ինձ թուեցաւ, թէ քարացած էր հայ ժողովուրդի Տան մէջ գտնուող իւրաքանչիւր անձ... Մայրիկս արդէն պատրաստած է հիւանդապահուիլի իր

* Խոսքը վերաբերում է Զմյուռնիայի հայկական թաղամասին:

¹ Նույն տեղում, էջ 43: 1922 թ. սեպտեմբերյան հերոսական ինքնապաշտպանությանը զոհարար Թորգոմի (Արսեն - Արշակ - Խարիտոն Նազգաշյան) հրամանատարության ներքո մասնակցել են նաև Արսեն Չավուշը, Ավագ Վարդանյանը, Փանոս Մեսրոպը, Ավետիս Ալլահվերդյանը, Հովհաննես Մելքոնյանը, մանիսացի Աշճը Հակոբը, կեսարացի Թորոս Թորոսյանը և նրա կինը՝ Պայծառը, թոմարգացի մի քահանա և ուրիշներ (տե՛ս **Ρομαζιόν Σ.**, *Ιστορία τών Άρμενο - Έλληνικών στρατιωτικών σχέσεων και συνεργασίας*, Αθήνα, 2010, σελ. 214-215):

² Հղումը ըստ՝ **Housepian Dobkin M.**, *Smyrna 1922, The Destruction of a City*, Kent, Ohio, London, 1988, p. 120.

³ Տե՛ս **Արթինեան Տ.**, Հայ մօր յուշեր, Տորոնտո, 2005, էջ 3:

Ճերմակ տարազը... կը խորհի, թե թերեւս կրնայ օգտակար ըլլալ, ու փրկել կէանքեր... Օր մը բաւական հրացանաձգութենէ մը վերջ կը լսի Սուրբ Ստեփանոսի զանգակի ղօղանջը հաստ-հաստ ու տխուր-տխուր, ու թաղմանական արարողութեան մը պէս կը տարածուի, թէ եկեղեցիէն օգնութեան կոչ մըն է օտար հիւպատոսարաններուն եւ կաթողիկէ եկեղեցիներուն ուղղուած: Ապա դարձեալ հրացանաձգութիւն եւ պայթիւն: Դիմադրած են հայերը. ու օտարներու միջնորդութեամբ պայման դրած են եկեղեցին պարպել, այր, կին ու երախայ, խառն կերպով: Մինչ թուրքերը պահանջած էին, որ այրերը մնան: Ըստ կարելոյն այդպէս խմբովին ելած են: Բայց այս ձեռով ազատուած այր մարդիկը կամ քարափին վրայ սպաննուեցան, կամ ալ գերի տարուելով աքտորուեցան մինչեւ Այնթափ»¹:

Այն մասին, թէ ինչպէս են փրկվել իր ընտանիքի անդամները, Տիգրանուհին գրում է. «Որոշուած էր փոքր պատուհանէն նայիլ ու երբ տեսնուէր, թէ օտար պետութեան մը հովանիին տակ խումբ մը կ'անցնէր, յանկարծ բանալ դուռը, ու խառնուիլ օտարահպատակներուն: Այդպէս ալ եղաւ, եւ մենք հասանք ֆրանսական Գաթէտրալը... Հոն մեծ բազմութիւն մը խառնուած էր արդէն... Հրդեհը ծայր տուած էր արդէն ու հասած մինչեւ ծովեզերք, ու այդ գիշերն իսկ մենք ստիպուեցանք հեռանալ Գաթէտրալէն. ծովեզերքի շէնքերն ալ՝ պանդոկ, սրճարան եւ այլն, կերոնի պէս այրեցան: Հազարաւորներ անյուսօրէն օգնութիւն կ'աղաղակէին ծովէն, մինչ մեր գլուխներուն վրայ կը տեղար մոխիրի անձրեւ մը ու ճիշ ու աղաղակ ու սպանութիւն: Հսկայ մարտանաւեր կեցած էին ծովուն բացը, բայց լուռ վկաներն էին այս նախճիրին, լուսարձակները ձգած կը լուսանկարէին: Ոմանք կը փորձէին նաւակներով հեռանալ ծովեզերքէն, բայց մարդկային ծանրութեան տակ նաւակները կը շրջէին ու ծովամոյն կ'ըլլային. ուրիշներ երբ լողալով կը փորձէին մարտանաւի մը հասնիլ, ծովուն մէջն իսկ իրենց կոնակէն կը գնդակահարուէին. այսպէս մեռած է կարծեմ Մեսրոպեան վարժարանի տնօրէն Ելլ համալսարանէն շրջանաւարտ հոյակապ Անդրանիկ Կարապետեան: Մարդկային այս տարուբերուող ալիքը, մէկ կողմէ ծով, կոնակը հրդեհ, ու երկու կողմէ թուրք ջարդարարներ ունենալով լուսցուց»²:

Ինչո՞ւ էին Զմյուռնիայի քրիստոնյաները բացառում իրենց բնաջնջման հնարավորությունը: Ինչպէ՞ս է կարելի դա բացատրել, ինչո՞վ էր պայմանավորված այդ հանգամանքը: Կ. Նալչաջյանն այդ համոզմունքը համարում է մարդկանց խմբի կամ անհատների կողմից խնդրի հանդէպ ցուցաբերվող պարզունակ մոտեցման դրսևորում և շեշտում. «Էթնոգենեզը շատ տևական և բարդ գործընթաց է, և որևէ ազգի հոգեկերտվածքի ու էթնիկական բնավորության մեջ փոփոխությունների համար մի քանի տասնամյակն անգամ ընդամենը վայրկյան է, և այդ կարճ ժամանակահատվածում ազգի կերպարի

¹ Նույն տեղում, էջ 21-23:

² Նույն տեղում, էջ 24-25:

մեջ կտրուկ փոփոխություններ ակնկալելն առնվազն միամտություն է, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ նրանց էթնոքաղաքական ընդհանուր միտումների, նպատակադրումների և սոցիալական դիրքորոշումների մեջ որևէ շրջադարձային փոփոխություն չի գրանցվել: Ուստի «թուրքը փոխվել է» դիրքորոշումը ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ այսօր ընդամենը ինքնախաբեություն է, իրականության ժխտման վրա հիմնված հոգեբանական ինքնապաշտպանական բարդույթ, ցանկալին իրական համարելու պարզունակ մղում, որը թեև տվյալ պահին բավականաչափ հանգիստ ու լարվածություններից զերծ է դարձնում իրադրության ընկալումը, սակայն հանգեցնում է զգոնության կորստի, օբյեկտիվ իրողությունների խեղաթյուրված ընկալումների և էապես թուլացնում է ազգի հոգեբանական պաշտպանվածությունը՝ դրանից բխող հետևանքներով»¹:

Ուշագրավ է նաև ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ն. Հովհաննիսյանի հետևյալ դիտարկումը, որը զոհ-դահիճ փոխհարաբերակցության առումով բնորոշ է նաև Զմյուռնիայի քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ ցեղասպան քաղաքականություն իրականացրած քեմալականներին: «Ձոհի» հասկացությունն անբաժան է ցեղասպանությունից... Ձոհը ցեղասպանության պահին չէ, որ դառնում է զոհ, և ոչ էլ դահիճն է դահիճ դառնում ցեղասպանության իրականացման ժամանակ»²: Նա իրավացիորեն նկատում է, որ այդ երևույթը բարդ գործընթաց է, որն ավելի վաղ է սկսվում, քան բուն ցեղասպանությունը³:

Ի պատասխան առաջ քաշված հարցադրումների, ինչպես նաև նոր մոտեցումներն ավելի հիմնավոր ներկայացնելու նպատակով՝ սույն հոդվածի շրջանակում դիմեցինք նաև հարցազրույցների մեթոդին: Այսպես, աստվածաբան Շ. Խաչատրյանը հարցազրույցի ընթացքում համոզմունք հայտնեց, որ «հայերի ու հույների՝ իրենց ոչնչացման հնարավորությունը բացառելն ընդամենը հոգեբանական ինքնապաշտպանական բնագոյ է: Քրիստոնյաներն իրենց զոհ չէին ընկալում, թեև քրիստոնեությունը հաճախ թյուրիմացաբար մեկնաբանվում է որպես «զոհի կրոն»: Փաստորեն, բացառելով իրենց զոհ դառնալու հանգամանքը, պաշտպանվում էին հնարավոր բացասական երևույթից»⁴:

Տարօրինակ է մասնավորապես այն հանգամանքը, որ Զմյուռնիայի բազմաթիվ հայ և հույն բնակիչներ համոզված էին, թե մուսք գործելով քաղաք՝ թուրքական բանակը չի իրականացնելու իրեն հատուկ բարբարոսությունները, որոնցով սկզբից նեթ առլեցուն էր Օսմանյան կայսրության պատմությունը: Ընդհակառակը, նրանց թվում կային անձինք, որոնց կարծիքով թուրքական բանակն այդ ժամանակ պետք է լիներ «օրինապահ և քաղաքա-

¹ Նալչացյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 347:

² Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Երևան, 2002, էջ 18:

³ Նույն տեղում:

⁴ Երևան, 03.05.2013 թ.:

կիրթ»։ Այդ տեսակետը սատարողների թվում էին նաև Կարապետ Խաչերյանը, Հարություն Միսլյանը և այլք։ Իսկ ինչո՞վ էր պայմանավորված նրանց լավատեսությունը։ Ձմյունհայում տեղի ունեցող անցքերի ժամանակակից և ակնատես բժիշկ Կ. Խաչերյանն իր օրագրում նշել է. «Ինձ նման հազարավորներն այն համոզմունքին են, թե թուրքը չի կարող մտնել Իզմիր, իսկ եթե նույնիսկ դա նրան հաջողվի, նրան չպիտի թույլատրվի գործադրել իր սովորական խժողովությունները»¹։ Քաղաքում բնակվող քրիստոնյաների շրջանում վստահությունն առ այն, որ իրենց ոչինչ չէր սպառնում, բավականին մեծ էր։ Կ. Խաչերյանը խոստովանում էր. «Երեք տարվա անընդմեջ աշխատանքի շնորհիվ Իզմիրում ձեռք բերած նախանձելի դիրքս չեմ ուզում կորցնել քիչ հավանական ինչ-որ վտանգի պատճառով»²։ Բերենք ևս մեկ օրինակ. ֆրանսիական հյուպատոսարանի իրավագետ, փաստաբան Հ. Միսլյանը Ձմյունհայում վերահաս հնարավոր անկարգություններին առնչվող լուրերին արձագանքում է հետևյալ կերպ. «Վախենալու բան չկա. թուրքական բանակը այս անգամ մուտք պիտի գործի խիստ օրինապահորեն և աշխարհին պիտի ցույց տա, որ թուրքը քաղաքակիրթ ազգ է... Անխոհեմություն կլինե՞ր տուն, աշխատանք, դիրք թողած՝ անձանթ հորիզոններ փնտրելը»³։

Ինձ հետ հարցազրույցում մշակութաբան Հ. Գրիգորյանն այս առնչությամբ հայտնել է հետևյալ կարծիքը. «Մոցիալ-մշակութային միջավայրը, քաղաքացի լինելու փաստը, որպես կանոն, նպաստում են, որ զոհը բացառի իրեն ոչնչացնելու դահճի նպատակադրությունը։ Բացի այդ, զոհը չի ուզում հավատալ, որ դրանով կանխարգելի տեղի ունենալիք չարիքը։ Նա այդ ամենը դիտում է որպես սուտ լուր, ահաբեկություն»⁴։

Ձմյունհայի հայ և հույն բնակչության նման համոզմունքը մեկնաբանելի է։ Չէ՞ որ միամիտ ու ազնիվ ժողովուրդը հավատում է այն ամենին, ինչի ակնատեսն է դառնում։ Այսպես, օրինակ՝ Ձմյունհայի քրիստոնյա բնակչության շրջանում նվազագույն իսկ կասկածն անգամ փարատելու և թուրքերի նկատմամբ մեծ վստահություն ներշնչելու նպատակով թուրքական առաջին զորամասերի ժամանմանը գուզընթաց՝ սեպտեմբերի 9-ին՝ շաբաթ առավոտյան, քաղաքի պատերին փակցվել են Մուստաֆա Քեմալի ստորագրությամբ հայտարարություններ, որոնք ազդարարում էին, թե մահապատժի կենթարկվեն բոլոր նրանք, ովքեր քրիստոնյաների նկատմամբ բռնություններ կկիրառեն։ Հայկական ավետարանական եկեղեցու քահանա Աբրահամ Հարթունյանը, ծանոթանալով դրանցից մեկին, որը եղել է միաժամանակ հունարեն և թուրքերեն, հաղորդում է. «Մուստաֆա Քեմալն իր զինվորներին խստապահանջորեն հրամայել էր ոչ ոքի չկոտորել և չվնասել։

¹ **Սաքայան Դ.**, Ձմյունհա 1922. բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը, Երևան, 2005, էջ 59:

² Նույն տեղում, էջ 61:

³ Նույն տեղում, էջ 62:

⁴ Երևան, 06.05.2013 թ.:

Նրանք, ովքեր չեն հնազանդվի, կենթարկվեն մահապատժի: Թող մարդիկ համոզված լինեն իրենց անվտանգության հարցում»¹: Քրիստոնյաները, որոնց այս հայտարարությունը որոշ չափով հուսադրել էր, երկուշաբթի օրն առիթ են ունեցել զարմանքով տեսնելու, որ «մահապատիժ» բառը պարզապես փոխարինվել է «պատիժով»²:

Ինչ կարող էր մտածել այն պետության քաղաքացին, որն իր հացը վաստակել էր արդար աշխատանքով և այն կիսել թուրք հարևանի հետ: Ինչո՞ւ պետք է նա չհավատար, որ իր կյանքն ու ունեցվածքն ապահով են: Ինչո՞ւ պետք է նա մեկընդմիջտ լքեր իր ծննդավայրը: Առավել ևս՝ երբ խոսքը վերաբերում էր այնպիսի խաղաղասեր և ստեղծարար ժողովուրդների, ինչպիսիք էին հայերն ու հույները:

Սակայն քրիստոնյա այս ժողովուրդները հուսախաբվեցին: Ավելին՝ բնակավայրերից հեռանալու մասին հորդորներն ապարդյուն անցան: Դժբախտաբար ջարդարար պետության ծրագրերը մշակված էին սառնասրտորեն, և խիստ հաշվարկված դերաբաշխումը կատարված էր հաշվենկատորեն: Անմեղ զոհին հատկանշական էին վստահությունն ու հավատը, դահճին՝ դավաճանությունը, նենգությունն ու ծայրահեղ դաժանությունը: Քեմալականներն ամեն ինչ իրականացրին անթերի, անշեղորեն և ճշգրիտ: Երբ սեպտեմբերի 9-ին՝ առավոտյան ժամը 11-ին, թուրքական հեծելազորը մտավ Չմյուռնիա, թվաց, թե արտառոց ոչինչ տեղի չի ունենալու: Սակայն առիթն անհապաղ ընձեռվեց: Այդ մասին 1924 թ. Աթենքում հրատարակված «Նոր օր» պարբերականում կարդում ենք. «Խիստ կարգապահությամբ զարափեն անցան: Միայն Բասափորթին առջև, անձանթ մը ռումբ նետեց, որմե վիրավորուեցավ թուրք զինվորական մը ու կարծես այս դեպքը ազդանշան մը եղաւ սպանութիւններու, կողոպուտներու սկսելու»³: Անկախ Մուստաֆա Քեմալի խոստումից, ըստ որի՝ «կյանքն ու ունեցվածքը պետք է հարգվեն», Չմյուռնիայի բնակչությունն անմիջապես ենթարկվեց կողոպուտի, բռնության և կոտորածի:

Վերստին դիմենք ականատեսի վկայությանը: «Սեպտեմբերի 10-ի առավոտյան, - հաղորդում է Կ. Խաչերյանը, - նավահանգստում հանդարտություն է տիրում: Ուրախանում ենք, որ թուրքական գրավումը տեղի է ունեցել առանց արյունահեղության: Սակայն պատշգամբից տեսնում ենք տասնհինգամյա մի պատանու դիակ... Օտարահպատակ մի քանի հայ երիտասարդներից տեղեկանում ենք, որ թուրք զինվորը և խուժանը թալանել են Հայնոցը,

¹ Neither to Laugh nor to Weep. A Memoir of the Armenian Genocide by Abraham H. Hartunian. Translated from the Original Armenian Manuscripts by Vartan Hartunian, Boston, 1968, p. 193. Տե՛ս նաև՝ **Puaux R.**, La mort de Smyrne. Les derniers jours de Smyrne. Réunis et présentés par Varoujean Poghosyan, Erevan, 2012, p. 81:

² Տե՛ս **Puaux R.**, նշվ. աշխ., էջ 81:

³ Չմիւռնահայ կեանքը զինադադարէն յետոյ, Ահաւոր փլուզումը, Նոր օր, Աթենք, 1924, թիւ 3, էջ 29:

առևանգել կանանց ու աղջիկներին և պաշարել Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին ու առաջնորդարանը»¹: Այնուհետև նա շարունակում է. «Հայնոցն ու շրջակա թաղերը դարձել են անմարդաբնակ, մինչդեռ ֆրանկների թաղի շուրջը գտնվող հույն թաղերում երևում են հասուկներն անցորդներ: Հայնոցի վիճակը տեսնելուց հետո հասկացա, որ թուրքը միշտ նույն ջարդարար ու կողոպտիչ տարրն է, լինի Ալբանիայում, Մակեդոնիայում, թե Թրակիայում, լինի Արաբիայում, Սիրիայում, թե Հայաստանում: Թուրքը նույն արյունարբու գազանն է՝ անկախ այն բանից, թե սքողված է իթթիհաթական, թե իթիլաֆական, համիդական, թե քեմալական դիմակի տակ: Թուրքը նույն գիշատիչ բորենին է թե՛ Փոքր Ասիայի ներքին գավառների խորքերում, թե՛ Պոլսի և Իզմիրի նման եվրոպականացված քաղաքներում»²:

1920-ական թվականներին Լոնդոնի համալսարանի (թագավորական քոլեջի) Ժամանակակից հույների և Բյուզանդիայի պատմության դասախոս դոկտոր Լիսիմախոս Օեկոնոմոսը նկարագրում է, թե ինչպես է հայկական թաղամաս ներխուժած թուրքական անկանոն բանակը դանակներով և սվիններով կոտորել բնակչությանը³: Հիշարժան է Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանի հետևյալ հաղորդումը. «Մեպտեմբեր 9, շաբաթ առտու, թուրքերու մեջ տարածուած ըլլալով քեմալական բանակին Իզմիրին շատ մօտ գտնուիլը, խաժանութ ամբոխը ոտքէն ցզլուի զինուած իջաւ շուկայ. նոյն առտու շուկայէն անցնող կարգ մը քրիստոնէանէր գանակոծուեցան, վիրաւորուեցան, եւ ոմանք ալ խոշտանգումներու հետեւանօք մեռան: Սոյն օրը՝ ժամը 10-էն սկսեալ, Իզմիրի այլեւ այլ կողմերէն քեմալական յառաջագնաց ջոկատներու ներս խուժելը աւելի խրախուսեց թուրք խուժանը, որ թրքական դրօշներով սկսաւ պտտիլ քաղաքին մէջ: Պասմախանէի հանդիպակաց պուլվարին վրայ հաւաքուած թուրք խուժանը սկսաւ Հայոց թաղին ուղղութեամբ հրացան արձակել. այս հրացանաձգութիւնը, որ քառորդ ժամ տեւեց, պատճառ եղաւ, որ Հայոց թաղի մերագնեայք Ս. Ստեփանոս եկեղեցին ապաստանին... Ապաստանողների մեջ 2000-ի չափ մանուկներ կային»⁴:

Զմյուռնիայում ԱՄՆ հյուպատոս Ջորջ Հորթոնը նույն առնչությամբ հաղորդում է. «Թուրքերի՝ Զմյուռնիա մտնելուց անմիջապես հետո կողոպուտը, հափշտակությունը, բռնաբարությունը և կոտորածն ավելի մեծ թափ ստացան: Վրեժխնդրությունն ուղղված էր գլխավորապես հայերի դեմ. նրանց մեղադրում էին ռումբ օգտագործելու մեջ... Այնուհանդերձ, դա չի արդարացնում երեք օր ու գիշեր տևած՝ կանոնավոր բանակի դասակի դաժան հաշվեհարդարը հայերի հետ... Թուրքամետ ոչ մի քարոզչություն չի կարող թաքցնել այն,

¹ Սաքայան Դ., նշվ. աշխ., էջ 67:

² Նույն տեղում, էջ 69:

³ Տե՛ս **Economos L.**, The Tragedy of the Christian Near East; **Dobson Ch.**, The Smyrna Holocaust, London, 1923, pp. 4-5.

⁴ ՀԱԱ, ֆոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 748, էջ 3:

ինչն իրականում կատարվեց Ձմյուռնիայում, որովհետև վստահության արժանի շատ վկաներ կային, և ճշմարտությունը, անշուշտ, բացահայտվելու է»¹:

Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանը որոշել էր իբրև հայ հոգևորական ներկայանալ Ձյուռնիայի զինվորական կառավարչի պարտականությունները կատարող գեներալ Նուր Էդ Դին փաշային և գթություն աղերսել իր հոտի համար. «Առաջնորդարանին վրայ, թուրք խուժանին և անկանոն զինվորներու կողմէ եղած կատաղի յարձակումներն ու հրացանաձգութիւնները խորհիլ տուին ինձի, թէ Առաջնորդարանը թողլով ուրիշ տեղ մը ապաստանիլս եւ անկէ որեւէ միջոց գտնելով, Նուրէտտին փաշային ներկայանալովս, եւ ժողովուրդիս վրայ անոր գթութիւնը եւ բարեացակամութիւնը հայցելս աւելի ճիշդ պիտի ըլլար... Հրաշքով դուրս նետուեցայ... Առաջնորդարանէն մինչեւ Այեա Ֆօթինիի երկարող Թավերնէս կոչուած փողոցը, իւրաքանչիւր քայլափոխիս սպաննուած քրիստոնէայ մը կը տեսնէի»²:

Ուշագրավ է նաև նրա՝ թուրքական բանակին ողջունելու եկած թուրք բնակչության դրսևորած վարքագծի նկարագրությունը. «1922 թ. սեպտեմբերի 9-ի առաւօտեան ժամը 11-ին, սարէն, ձորէն քով քովի եկած այլազան հագուստներով, երկու-երեք հարիւրի չափ թուրք չէթէներ Փունթայի կողմէն հանդիսաւոր կերպով մտան Իզմիրի քարափը: Թէեւ քանի մը մէթր անդին՝ ծովածոցին մէջ խարսխած քրիստոնէայ պետութիւններու տօնական օրերու յատուկ զարդարանքներով պճնուած զրահաւորները, «խոր քունի» մէջ ըլլալ կը թուէին... Բայց արթուն էր քաղաքին թուրք բնակչութիւնը, ու վաղ առաւօտէն խռնուած քարափին վրայ որոտընդոստ ծափերով ու բացագանչութիւններով կ'ողջունէին եկուոր «ճերմակ ձեռնոցաւորները»³:

Ամերիկյան «Էյժա» ամսագրի 1923 թ. համարում տեղ է գտել հետևյալ հաղորդումը. «Սպանությունն ու կողոպուտը սկսվեցին սեպտեմբերի 9-ի երեկոյան և շարունակվեցին՝ ապահովելով դաժանության համակարգված ծավալում մինչև տարաբախտ քաղաքի վերջնական կործանումը կրակի միջոցով: Միայն Ջուլան, Դյուման կամ Վիկտոր Հյուգոն կարող էին նկարագրել, թե ինչ տեղի ունեցավ... Ոչինչ չէր պակասում՝ ո՛չ կոտորածը, ո՛չ բռնաբարությունը, ո՛չ կրակը, ո՛չ կողոպուտը... Հայկական թաղամասը, խանութները, շուկաները կողոպտվել էին: Քաղաքում երեք օր ու գիշեր շարունակվում էին սպանությունները... Դիակները թափված էին փողոցներում և նույնիսկ դեպի գյուղեր տանող ճանապարհներին: Դիակներով բեռնված վագոնները քշվում էին հեռու, վագոնները տեղափոխում էին նաև կողոպտված ապրանքը... Դռները ջարդվում էին, կահույքը՝ փողոց նետվում, տղամարդիկ, կանայք ու երեխաները՝ սպանվում»⁴:

¹ Report on Turkey, USA Consular Documents by George Horton, Athens, 1985, pp. 20-21.

² Հղումը ըստ՝ **Տէր Սարգիսեան Մ.**, Իզմիրի անկումը եւ այլ էջեր, Նիւ Ճըրզի, 1975, էջ 108:

³ Նույն տեղում, էջ 111:

⁴ **Grantham E.**, The Betrayal of Our Faith in the Near East // Asia, The American Magazine on the Orient, New York, Feb., 1923, p. 120.

Չ. Հորթոնը սրտի անհուն ցավով գրում է. «Եվրոպական մեծ ուժերի աչքի առջև և, ըստ երևույթին, նաև նրանց լռակյաց համաձայնությամբ իրականացվող կոտորածը միակն է, որը, հույս ունեմ, այլևս երբեք չտեսնել: Հավատացած եմ, որ երբ հայտնի դառնա իսկական ճշմարտությունն այն մասին, թե ինչ տեղի ունեցավ Չմյունխայում, և թե ինչ էր տեղի ունենում Մերձավոր Արևելքում, Եվրոպայի և ԱՄՆ բոլոր պարկեշտ մարդիկ կզգան այն, ինչ ես եմ զգում»¹: Հյուպատոսը եզրահանգում է. «1. Թուրքերը կոտորածներ միշտ իրականացրել են բարձրագույն իշխանությունների հրամանով: Սա հայտնի սկզբունք է... Այդպես էր նաև Չմյունխայում, իսկ Քեմալի հայտարարությունն այն մասին, թե զորքը վերահսկողությունից դուրս էր եկել, սուտ է²: Տարօրինակ փաստ է, որ թուրքը դեռ ի վիճակի է խաբելու եվրոպացիներին... Հնարավոր է, որ ֆրանսիացի ծովակալի՝ թուրք հրամանատարին ուղղված ազդեցիկ խոսքը կանխեր կոտորածներն ու դրանց սարսափելի հետևանքները:

2. Հարկ է նկատի ունենալ, որ թուրք ազգայնամոլների քաղաքականությունը որոշակի ժամանակաշրջանում նպատակաուղղված է եղել Թուրքիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության ոչնչացմանը և արտաքսմանը»³:

Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ նախկին դեսպան Հենրի Մորգենթաունը հաղորդում է. «Չմյունխայի 1922 թ. կոտորածի, Փոքր Ասիայի հույների մեծ գաղթի մանրամասները դեռ թարմ են հասարակության հիշողության մեջ: Ահա դրանցից մի քանիսը. Քեմալի աչքի առջև թուրքական բանակն իրականացրեց Չմյունխայի հունական թաղամասի հույն տղամարդկանց, կանանց և երեխաների կանոնավոր սպանությունը, տների և եկեղեցիների կազմակերպված կողոպուտը, առանց խտրության՝ կանանց և երիտասարդ աղջիկների անկաշկանդ բռնաբարումը, 16-50 տարեկան աշխատավոր տղամարդկանց օտարումը, ապա երկրի խորքերն արտաքսելը, ուր գրեթե բոլորը մեռնում էին հարկադիր աշխատանքի հետևանքով, ինչը տառապանքի միջոցով արագացնում էր ոչնչացումը, կանանց, երեխաների ու ծերերի արտաքսումը Հունաստան: Բոլոր այս բռնությունները Փոքր Ասիայից հույներին ամբողջությամբ արտաքսելու՝ թուրքերի նպատակադրվածության ակնհայտ դրսևորումն են: Քեմալի հսկողության ներքո՝ թուրք ազգայնականների հե-

¹ Report on Turkey, USA Consular Documents, The Journalists Union of the Athens Daily Newspapers, by George Horton, Athens, 1985, p. 24.

² Այս հարցը մեկնաբանել է նաև Ռենե Պյուն, որը ևս չի հաստատել թուրքական բանակի՝ Մուստաֆա Քեմալի վերահսկողությունից բացահայտորեն դուրս գալու հանգամանքը: «Ըստ հավաստի վկայությունների՝ Անգորայի ազգայնամոլական շարժման ղեկավարը, նշում է նա, - զգալով, որ իր զորքերը խիստ գրգռված են և վախենալով, որ իր կողմից խտությունների ցուցաբերման դեպքում նրանք կարող են դուրս գալ իր ենթակայությունից, թույլատրում է կողոպուտը քաղաքը: Ահա գերագույն հրամանատարի այս հրամանից հետո էր, որ գեներալ Նուրեդինն ամսի 11-ին՝ երկուշաբթի օրը, հրաման արձակեց հայերին հետապնդելու մասին»: Տե՛ս **Puaux R.**, նշվ. աշխ., էջ 81:

³ Report on Turkey, USA Consular Documents, p. 25.

տապնդած ծրագրով Փոքր Ասիան ամբողջությամբ «թուրքացվեց»^{*}: Հույն բնակչությանը քշելու կամ արտաքսելու այս ծրագիրը պարզ էր. Ջմյուռնիայի սարսափների հետևանքով Փոքր Ասիայի նավահանգիստներից անմիջապես հեռացան հազարավոր հույն ընտանիքներ: Շատ դեպքերում նրանք հալածվում էին հենց իրենց՝ թուրք հարևանների կողմից: Իրենց նախնիների երկրում հեղեցին իրենց արյունը, իսկ հազարավորները կուտակվեցին Հուսաստանի նավահանգիստներում»¹:

Ջ. Հորթոնը Ջմյուռնիայի քրիստոնյա բնակչության ոչնչացումն անվանում է դանթեական ողբերգություն և որպես ականատես արձանագրում համաշխարհային պատմության մեջ նմանօրինակ դեպքերի սակավությունը. «Ջմյուռնիայի վիլայեթի քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ կատաղի վերաբերմունք դրսևորվել է ինչպես Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, այնպես էլ մինչև պատերազմի սանձազերծումը... Թուրքերի արյունոտ պատմության ընթացքում կատարված ոչ մի գործողություն ավելի դաժան չի եղել, որքան Ջմյուռնիայի 1922 թ. կործանումը. դա մարդկային տառապանքների համար ընտրված վատթարագույն ձևերի կիրառումն էր անպաշտպան ու անզեն մարդկանց նկատմամբ... Դա սուսկալի ողբերգության «սատանայական ավարտն» էր»²:

Այսպիսով՝ Ջմյուռնիայի հայերի և հույների համոզմունքը, որ իրենց հետ որևէ աղետալի բան տեղի չի ունենա, կատարելապես հիմնագուրկ էր: Տասնյակհազարավոր անմեղ հույներ և հայեր դարձան թուրքական վարչակարգի ցեղասպան քաղաքականության հերթական զոհը: Քեմալականների՝ քաղաքի հունաթափման և հայաթափման նպատակի իրականացմանն առավելագույնս նպաստեցին իրադարձությունների կանխամտածված և սրընթաց զարգացումները, ինչպես նաև զոհերի նկատմամբ դրևորվող անասելի դաժանությունը:

^{*} Նշենք, որ քեմալականների՝ Փոքր Ասիայի թուրքացման քաղաքականությանը հետևողականորեն հետամուտ լինելու հանգամանքը հավաստել է անձամբ Մուստաֆա Քեմալը: Նկատի ունենալով հրկիզվող Ջմյուռնիան՝ նա դիմել է իր հայրենակիցներին. «Երկար նայեցեք այս տեսարանին: Սա մեր երկրում օտար միջամտության վախճանն է: Այս կրակը դրա խորհրդանիշն է: Այն նշանակում է, որ մեր հայրենիքը վերջնականապես ազատագրվել է դավաճաններից և առևտրականներից: Այսուհետև ազատագրված ու մաքրագարդված Թուրքիան կպատկանի միայն և միայն թուրքերին»: Հղումը ըստ՝ **Պողոսյան Վ.**, Առաջաբան, Պյոտ Ռ., Ջմյուռնիայի վախճանը, Երևան, 2001, էջ 4: Տե՛ս նաև՝ **Poghosyan V.**, Avant-propos // La catastrophe de Smyrne de 1922 (recueil de documents). Documents réunis et présentés par Varoujean Poghosyan, Erevan, 2011, p. 9:

¹ **Morgenthau H.**, I was sent to Athens, USA, 1929, pp. 47-49.

² **Horton G.**, The Blight of Asia, An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, with the True Story of the Burning of Smyrna. Indianapolis, 1926, p. 12.

Themine Martoyan – *The Consequences of the Denial of the Threat of Extermination of the Greek and the Armenian Population of Smyrna (September 1922)*

Developing the criminal plan of extermination of the Christian population in Smyrna in September 1922, as a guarantee of securing of their actions the Kemalists speculated various psychological factors among which the most common one was taking the Christian population unawares. That is, the Christian population of the city was not to believe in the existence of the threat of forthcoming massacre in the broad sense and what is more expressed a wish to take part in the prevention of the crimes being committed and rapidly spreading at the moment.

The article deals with the attitude the Armenian and the Greek Christian residents took toward the forthcoming crimes. The Armenians and the Greeks of Smyrna ignored all the warnings concerning their extermination, regarding them as fake news and relied on the convincing persuasions of the representatives of the European countries according to which there was no basis for fear, as massacre could occur as all the Christians were protected and so on.

Excluding the possibility of their extermination the Armenian and the Greek Christian residents of the city in fact 'released' the criminal's hands and made easy the realization of the preliminarily planned actions without difficulty. The belief of the Armenians and the Greeks of Smyrna that nothing would happen to them was completely groundless. Thousands innocent Greeks and Armenians became victims of the massacre policy of the Turkish regime. The realization of the aim of the Kemalists to empty the city from the Greek and the Armenian population was facilitated by the intentional and quick developments of the events as well as the incredible violence displayed towards the victims.